

CROATICA CHRISTIANA PERIODICA

ČASOPIS INSTITUTA ZA CRKVENU POVIJEST
KATOLIČKOGA BOGOSLOVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

God. XXXVIII

Zagreb, 2014.

Broj 74

rasprave i prilozi

UDK 347.67(497.5)“14”
[248.12:323.3-057.214] (497.5Split)“14”(094)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 1. 6. 2014.
Prihvaćeno za objavljivanje: 10. 9. 2014.

DOPUNA SAZNANJA O POBOŽNOSTI SPLITSKIH OBRTNIKA U 15. STOLJEĆU

Tonija ANDRIĆ

Ovaj je rad nastavak autoričina istraživanja o pobožnosti obrtničkog sloja u kasnosrednjovjekovnom Splitu. U prilogu se razmatraju oporučni legati pro remedio anime zabilježeni u sačuvanim testamentima splitskih obrtnika s polovice 15. st. Bili su to ponajprije legati namijenjeni Crkvi, a odnosili su se, uglavnom, na održavanje misa zadušnica te na izvršavanje hodočašća u ime testatora. Osim toga, testatori su svoju pobožnost također iskazivali i oporučivanjem vriednih legata raznim ispovjednicima, dušebrižnicima i crkvenim ocima čije su molitve trebale osigurati što lakši prelazak duše pokojnika u zagrobni život. Naposljetku, ovaj rad analizira i oporučne zapise o kršćanskim pogrebima kao važnim iskazima pobožnosti obrtničkog sloja u splitskom kasnosrednjovjekovlju.

KLJUČNE RIJEČI: *Split, kasni srednji vijek, obrtnici, pobožnost, oporučni legati.*

Uvod

Pobožnost – i bogobojaznost dvije su neraskidivo povezane osjećajnosti duboko ukorijenjene u svijest srednjovjekovnog čovjeka. O tim se aspektima ljudske duhovnosti do sada često raspravljalo u europskoj i svjetskoj historiografiji,¹ a ni novija hrvatska medievalli-

¹ Vidi npr.: Francis OAKLEY, *The Western Church in the Later Middle Ages*, New York, 1985., str. 80–130; Godefridus J. C. SNOEK, *Medieval Piety from Relics to the Eucharist. A Process of Mutual Interaction*, New York – Köln, 1995.; John HENDERSON, *Piety and Charity in Late Medieval Florence*, Chicago, 1997., str.

stika, ni opsegom ni kvalitetom, također ne zaostaje u istraživanjima toga dijela srednjovjekovne svakodnevice.² Naime, srednjovjekovni je čovjek duboko uronjen u duhovni svijet religioznosti,³ a siromaštvo se, krepost i moralnost smatraju nekima od najvažnijih osobina kojima treba težiti. Takve je stavove promicala ponajprije srednjovjekovna rimska Crkva koja se i sama, nakon grgurovske reforme i vjerske obnove u 11. st.,⁴ vraća vlastitim moralnim načelima i postulatima čistoće i siromaštva.⁵ Tako je srednjovjekovna Crkva, uz svjetovne vlasti, postala jednim od dva vrlo važna pola upravljačke moći koji je diktirao norme svakodnevnog života i moralnog ponašanja. Onima koji te norme poštuju, obećava se život vječni, a onima koji te moralne postavke krše, prijeti se grubim sankcijama te čak i potpunim isključivanjem iz crkvene zajednice.⁶ Pod tim utjecajima srednjovjekovni

33–240; Arnold ANGENENDT – Thomas BRAUCKS – Rolf BUSCH – Hubertus LUTTERBACH, »Counting Piety in the Early and High Middle Ages«, *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations* (ed. Bernhard JUSSEN), Philadelphia, 2001., str. 15–54; Thomas LENTES, »Counting Piety in the Late Middle Ages«, *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations* (ed. Bernhard JUSSEN), Philadelphia, 2001., str. 55–91; Derek A. RIVARD, *Blessing the World. Ritual and Lay Piety in Medieval Religion*, Washington, 2009., str. 45–268; Marita VON WEISENBERG, »What man are you? Piety and Masculinity in the *Vitae* of a Sienean Craftsman and a Provençal Nobleman«, *Religious Men and Masculine Identity in the Middle Ages* (ed. P. H. CULLUM, Katherine J. LEWIS), Woodbridge, 2013., str. 112–125 itd.

² Vidi npr.: Franjo ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata: srednji vijek*, Zagreb, 1993., str. 340–369; Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, »Na razmeđu ovog i onog svijeta. Prožimanje pojavnog i transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnog srednjeg vijeka«, *Otium*, god. 2, br. 3–4, Zagreb, 1994., str. 3–16; ISTA, »Pro anima mea et predecessorum meorum. The Death and the Family in 15th Century Dubrovnik«, *Otium*, god. 3, br. 1–2, Zagreb, 1995., str. 25–34; Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje: ljudi, prostor, ideje*, Zagreb, 1997., str. 334–338; Elvis ORBANIĆ, »Vjera i pobožnost u oporukama 16. stoljeća«, *Istarska Danica*, br. 40, Pazin, 2007., str. 108–111; Zoran LADIĆ, »Neki aspekti kasnosrednjovjekovne društvene i religiozne povijesti Poreča u zrcalu oporuka i kodicila«, *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka* (ur. Lovorka ČORALIĆ, Slavko SLIŠKOVIĆ), Zagreb, 2009., str. 347–374; Krešimir KUŽIĆ, »Vjersko stanje na hrvatskoj obali prema putopisima njemačkih hodočasnika (14.–17. stoljeće)«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za društvene i povijesne znanosti HAZU*, br. 28, Zagreb, 2010., str. 49–66; Zrinka NOVAK, »Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije na neke aspekte pobožnosti na istočnojadranskoj obali u razvijenoj i kasnoj srednjem vijeku«, *Croatia christiana periodica*, god. 35, br. 67, Zagreb, 2011., str. 1–28; Zoran LADIĆ, *Last Will: Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia with Special Attention to the Legacies pro remedio anime and ad pias causas*, Zagreb, 2012. itd.

³ T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 334.

⁴ F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 132–142; *Velika povijest Crkve* (ur. Hubert JEDIN), sv. III/1, Zagreb, 2001., str. 396–451; Ivo GOLDSTEIN – Borislav GRGIN, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Zagreb, 2008., str. 202–204, 239–241.

⁵ Ti su se zahtjevi za kreposnim životom u siromaštvu, barem načelno, od 13. st. sve češće čuli i u propovjedima svećenika prosjačkih redova koje je Crkva poslala među narod da svojim primjerom potaknu i laike na vjersku obnovu. Međutim, antimaterijalističko je shvaćanje života, izgleda, najčešće i zaista bilo samo načelno, jer kako inače objasniti osnivanje dominikanskih sveučilišta i franjevačkih knjižnica s ciljem stjecanja znanja o materijalnom svijetu i poboljšanju egzistencijalnih uvjeta stanovništva? Više o prosjačkim redovima i njihovu utjecaju na komunalna društva istočnog Jadrana vidi u: Franjo ŠANJEK, »Dominikanci u našim krajevima. Kratak osvrt na pojavu i apostolsko-kulturnu djelatnost dominikanaca među Hrvatima«, *Bogoslovska smotra*, br. 3–4, god. 36, Zagreb, 1966., str. 712–725; Irena BENOVSKY, »Mendicants and Dalmatian Towns in the Middle Ages«, *Povijesni prilozi*, br. 15, Zagreb, 1996., str. 241–260; ISTA, »Prosjački redovi u kasnosrednjovjekovnom Trogiru«, *Vartal*, br. 1–2, Trogir, 1998., str. 85–95 itd.

⁶ *Excommunicatio* je vjerojatno najteža kazna srednjovjekovne zbilje i ujedno najveći strah srednjovjekovnog čovjeka. Ona je podrazumijevala isključenje iz crkvene zajednice i trajni gubitak nade u spas duše i život vječni. Ipak, ovakva je kazna najčešće bila usmjerena protiv samog klera koji se usudio oglušiti se na, najčešće ekonomske ili proceduralne, zahtjeve majke Crkve. Tako su *rebelle ecclesiae* najčešće postajali upravo pripadnici/e crkvenih redova, no njihova je kazna u praksi trajala vrlo kratko, najčešće samo do izvršenja kakve obveze ili namirenja kakva duga. – Tomislav RAUKAR, »Moćni i marginalizirani u hrvatskom sred-

čovjek ozbiljno doživljava vjerničku pobožnost te ovozemaljski život shvaća samo kao prijelaznu fazu do vječnog spasenja.⁷

Temeljita priprema za nadolazeću smrt podrazumijevala je u srednjovjekovnom svijetu sastavljanje oporuke (*testamentum*),⁸ dokumenta kojim su pojedinci u smrtnoj opasnosti⁹ sređivali ovozemaljske račune, podmirivali eventualne dugove ili prenosili svoja potraživanja na bližnje.¹⁰ No srednjovjekovnom čovjeku, na samrti potpuno okrenutom svojoj

njovjekovlju«, *Rad HAZU*, br. 500, knj. 46, Društvene znanosti, Zagreb, 2008., str. 221–223. S druge strane, ekskomunikacija je u srednjem vijeku nerijetko korištena i kao sredstvo crkvene prisile u borbi za ostvarenje političkih ili vojnih interesa papinstva. Stoga ponekad nailazimo i na primjere isključenja čitavog naroda iz crkvene zajednice zbog protivljenja svjetovnih vladara papinim željama i odlukama. – I. GOLDSTEIN – B. GRGIN, *Europa i Sredozemlje*, str. 286, 305.

⁷ Štoviše, po kršćanskom shvaćanju, u srednjem vijeku čovjekov je život na zemlji samo staza kojom on ide slijedeći Krista na putu k nebu, pa je zato on samo tuđinac, odnosno hodočasnik kroz svijet s kojim ne može biti nagodbe. – Zoran LADIĆ, »Prilog proučavanju hodočašćenja iz Zadra u drugoj polovici 14. stoljeća«, *Croatica christiana periodica*, god. 17, br. 1, Zagreb, 1993., str. 17; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 334–336.

⁸ Prve su se oporuke u gradovima istočnog Jadrana počele sastavljati već u ranom srednjem vijeku, no u to su doba običaj zapisivanja posljednjih volja prakticirali samo pripadnici društvenih elita. – *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: CD), vol. I (prir. Marko KOSTRENIĆ – Jakov STIPIŠIĆ – Miljen ŠAMŠALOVIĆ), Zagreb, 1967., str. 25–28, 58–59, 77–78, 209–210. Međutim, od 13. st. bilježenje oporuka postaje sve češćom pojavom i među pripadnicima nižih slojeva komunalnih društava pa možemo govoriti o tzv. demokratizaciji u sastavljanju testamenata. Više o tome vidi u: Zoran LADIĆ, »Labinsko društvo u ranom novom vijeku u zrcalu bilježničkih dokumenata bilježnika Bartolomeja Gervazija«, *Historijski zbornik*, vol. 62, br. 1, Zagreb, 2009., str. 49–50; Goran BUDEČ, »Materijalni predmeti labinskog stanovništva u razdoblju od 1525. do 1550. godine«, *Historijski zbornik*, vol. 62, br. 2, Zagreb, 2009., str. 345, bilješka 1. Z. LADIĆ, *Last Will*, str. 35–36. Od toga doba, kada povjerenje u notarijat postaje opće, posljednje volje građana bilježe komunalni notari koji to čine prema svim pravilima struke i točno utvrđenim propisima što ih je određivala gradska vlast statutarnim odredbama. One su se odnosile na cjelokupni sustav nasljeđivanja, primjerice na raspolaganje imovinom umrlog bez oporuke, na nasljedstvo udovica i djece, ali i na sâm način zapisivanja oporuka, njihovom formu, cijenu i sl. Vidi npr. *Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika* (ur. Slavko GRUBIŠIĆ), Šibenik, 1982., knj. II., pogl. 69, str. 89; knj. III., pogl. 40, 43, str. 106, 107; knj. V., pogl. 1–34, str. 151–165; knj. VI., pogl. 94, str. 198–199; knj. reformacija, pogl. 200, 246, str. 290, 312; *Statut grada Trogira* (prir. Marin BERKET – Antun CVITANIĆ – Vedran GLIGO), Split, 1988., knj. III, gl. 4–17, str. 128–136; II. knj. reformacija, gl. 22, 24, str. 293–299, 300; *Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563.* (prir. Josip KOLANOVIĆ – Mate KRIŽMAN), Zadar, 1997., knj. II, gl. 96, 99, 100, 108–109, 119, str. 213, 215, 217, 221, 223, 229; knj. III, gl. 126, str. 369; k. R, gl. 118, 131–132, 140–141, str. 601, 611, 613–619, 639–645; *Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo* (prir. Antun CVITANIĆ), Split, 1998., knj. III., gl. 18–27, str. 482–492 itd.

⁹ Razlozi za sastavljanje oporuka mogli su biti različiti, od privatnih do općih društveno-političkih. Najučestaliji od njih bila je bojazan od smrti uzrokovana eventualnim odlaskom u rat ili na opasno putovanje, trudnoćom i teškim porodom ili čestim haranjem kužnih epidemija. Osim toga, od 15. st. i nestabilne političke prilike mletačke vlasti i osmanlijske ugroze također predstavljaju opravdane razloge za sastavljanje oporuka. Više o razlozima bilježenja srednjovjekovnih oporuka vidi u: Zoran LADIĆ, »O razlozima sastavljanja kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporuka«, *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, Zagreb, 2005., str. 607–623; ISTI, *Last Will*, 163–180.

¹⁰ Na klauzule o vraćanju kredita i potraživanju dugova često nailazimo u srednjovjekovnim oporukama. Tako, primjerice, splitski postolar Marko Skropčić u svojoj oporuci iz 1454. g. striktno nalaže supruzi Margariti plaćanje svih njegovih dugova (*che dita Margarita paga mey debiti*), dok kalafat Toma Vučić iz Podstrane u testamentu iz 1462. g. pozorno nabroja sve svoje dužnike i svoja potraživanja (*debo hauer da ser Doymo Gauçolich per barra vecchia ... libre 7, anchora da Priolo Çiuitich soldi 12 ... Petrus Basichieuch me resta dar primo pagamento libra 1, soldi 8 ... Milos Myograsich de dar libra 1, soldi 10 ... Luca Goyecouich de dar soldi 7, Lucas Milancho resta dar soldi 5 ... Luca calafao dehea dar vno maer de passa*). – DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 238^v–239; k. 12, sv. 27, sveš. 4, fol. 158^v–159. Sređivanje je ovozemaljskih računa, kako vidimo, bilo važnim dijelom srednjovjekovne pobožnosti. Usp. Meri KUNČIĆ, »Rapski obrtnici, umjetnici i medicinski djelatnici te njihovi klijenti na Rabu u drugoj polovici 15. stoljeća«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 31, Zagreb, 2013., str. 84, bilješka 14.

duhovnosti, oporuka predstavlja i način isticanja uzorna života, kršćanskog milosrđa i moralnih vrijednosti, a te su se osobine u oporuci iskazivale ponajprije dodjeljivanjem karitativnih legata ugroženim socijalnim skupinama i pojedincima. Bili su to najčešće siromasi (*pauperes Christi*), nemoćni i bolesni (*infirmi*) te napuštena i/ili nezakonita djeca (*orphani, bastardi*) koji se nisu mogli skrbiti sami o sebi,¹¹ ali i razne marginalizirane skupine društva što su egzistirale na samim njegovim rubovima.¹² Naposljetku, kršćansko se milosrđe iskazivalo i oporučivanjem karitativnih legata raznim zdravstveno-socijalnim ustanovama što su u komunalnim društvima skrbile za potrebite građane.¹³ Na taj se način srednjovjekovni čovjek pripremao za smrt, odnosno za život poslije života.

Međutim, osim što srednjovjekovne oporuke višestruko upućuju na karitativnost i socijalnu osjetljivost onodobnog svijeta, iz tih se notarskih instrumenata mogu iščitati i drugi oblici srednjovjekovne duhovnosti. To se ponajprije odnosi na pobožnost komunalnih društava koja se najčešće oporučno iskazivala utjecanjem crkvenim ocima i molitvama svećenika za duše testatora, zatim obnašanjem bogoslužja za vječni život oporučitelja te brojnim zamjenskim hodočašćenjima i održavanjem pogreba uz kršćanske ceremonije. Stoga nam je zadatak u ovome prilogu, upravo na temelju sačuvanih notarskih oporuka, ocrtati razne oblike iskazivanja pobožnosti u kasnosrednjovjekovnom Splitu. Ovim će se tekstom, naime, nastaviti istraživanje predstavljeno 2011. g. na znanstvenom skupu *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, referatom pod naslovom »Štovanje svetaca prema oporukama splitskih obrtnika u 15. stoljeću.«¹⁴ Naime, na istom uzorku od 38 notarskih oporuka i jednog kodicila iz razdoblja 1436. – 1467. g.¹⁵ pokušat ćemo razložiti

¹¹ Više o brizi za potrebite pojedince i skupine u komunalnim društvima istočnog Jadrana vidi u: Zoran LADIĆ, »O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 20, Zagreb, 2003., str. 1–27; Tonija ANDRIĆ, »Socijalna osjetljivost obrtničkog sloja u Splitu sredinom 15. stoljeća«, *Historijski zbornik*, vol. 66, br. 1, Zagreb, 2013., str. 1–23.

¹² Te je socijalne skupine društvena većina marginalizirala ponajprije zbog njihova djelovanja izvan općeprihvaćenih normi ponašanja, ali ih nije potpuno isključivala iz zajednice zbog potrebe društva za njima. Više o »marginalcima« komunalnih društava na istočnom Jadranu vidi u: Damir KARBIĆ, »Marginalne grupe u hrvatskim srednjovjekovnim društvima od druge polovine 13. do početka 16. stoljeća«, *Historijski zbornik*, god. 44, br. 1, Zagreb, 1991., str. 43–76; Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, »Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 26, Zagreb, 1993., str. 27–38; *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija održanog 10. prosinca 2003. u Zagrebu* (gl. ur. Tomislav POPIĆ), Zagreb, 2004.; T. RAUKAR, »Moćni i marginalizirani«, str. 206–217, 229–234.

¹³ U komunalnim su društvima istočnog Jadrana karitativno djelovale razne vjerske bratovštine te ustanove poput hospitala, leprozorija, nahodišta i sl. Više o tim institucijama vidi u: Cvito FSKOVIĆ, »Splitski lazaret i leprozorij«, *Acta historica medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinae*, br. 1/2, Beograd, 1963., str. 5–26 (pretisak u: *Izabrani spisi*, Split, 2009., str. 223–242); Z. LADIĆ, »O nekim oblicima brige«, str. 6–9; Irena BENYOVSKY – Tatjana BUKLIJAŠ, »Domus Christi in Late Medieval Dubrovnik: a Therapy for the Body and Soul«, *Dubrovnik Annals*, br. 8, Dubrovnik, 2004., str. 81–107; *ISTE*, »Bratovština i hospital Sv. Duha u Splitu u srednjem i ranom novom vijeku«, *Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara, Zagreb, 2005.*, str. 625–655; Rina KRALJ BRASSARD, »Pozornice milosrđa: Smještaj zgrada dubrovačkog nahodišta (1432 – 1927)«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 50, Dubrovnik, 2012., str. 39–62 itd.

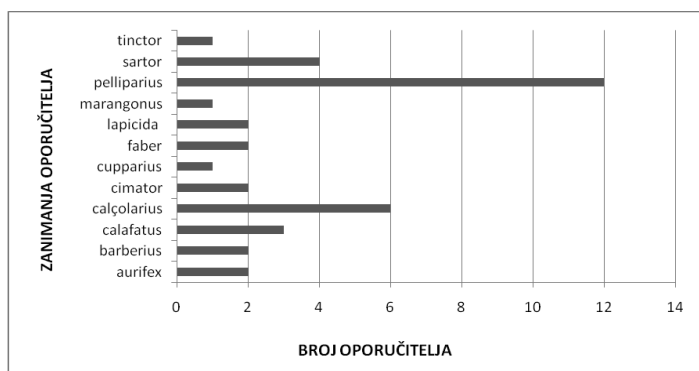
¹⁴ Ponešto izmijenjena i nadopunjena verzija ovog teksta pod naslovom »Štovanje svetaca i pobožnost splitskih obrtnika prema oporukama 15. stoljeća« objavljena je u: *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011.* (ur. Joško BELAMARIĆ – Bratislav LUČIN – Marko TROGRLIĆ – Josip VRANDEČIĆ), Split, 2014., str. 451–478.

¹⁵ Te su oporuke sastavili splitski javni bilježnici Dominik de Manfredis (1436. – 1450.), Gašpar Jakovljević iz Verone (1453. – 1454.), Juraj de Casellis iz Trevisa (1453. – 1456.), Antun Campolongo iz Padove (1454. – 1456.)

sliku pobožnosti kasnosrednjovjekovnog Splita. Pritom će se naše istraživanje usmjeriti ponajprije na obrtničku populaciju splitske komune jer ona možda i najvjernije očtava navike neplemičkog stanovništva ovoga grada. Naime, dok je većina obrtničkog sloja, potpuno politički i socijalno obespravljena, živjela u bijedi i neimaštini karakterističnoj za pripadnike pučkog staleža, dio se obrtnika svojim radom u profitabilnijim zanatskim djelatnostima uspio izdići iznad siromašne većine i uključiti se u sloj bogatijeg komunalnog građanstva. Bili su to mahom majstori tehnološki naprednijih djelatnosti i zanimanja sa slabijom konkurencijom, poput primjerice klesara, zlatara, kalafata ili bojadisara tkanina.¹⁶ Stoga ćemo i u ovom istraživanju sloj splitskih obrtnika tretirati kao reprezentativnu društvenu skupinu koja zrcali pobožnost čitavog neplemičkog stanovništva u kasnosrednjovjekovnom Splitu. No pogledajmo, prije svega, profesionalnu, a potom i socijalno-pravnu strukturu promatranih oporučitelja.

Oporučitelji

U uzorku testamenata koje smo odabrali za ovo ispitivanje zabilježeno je 38 splitskih obrtnika u ulozi sastavljača oporuka i kodicila.¹⁷ Njihov broj prema vrsti zanata kojima su se bavili iskazan je sljedećim grafikonom:

Grafikon 1: Zanimanja i brojnost oporučitelja u uzorku promatranih testamenata

te izvjesni Jakov Martinov (1466. – 1467.), a u istraživanje smo uvrstili i oporuke iz jedne knjige privatno-pravnih isprava iz razdoblja 1461. – 1462. g. Navedeni testamenti danas se čuvaju u Državnom arhivu Zadar (dalje: DAZ), u fondu »Stari splitski arhiv« (dalje: SSA). – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 4²–5, 5¹, 10¹–11, 12, 14¹, sveš. 2, fol. 68¹, 69¹–70, 70¹–71, 72¹–73, 75¹, 78, 80–80¹, 81–81¹, 83¹, 87–87¹, sveš. 3, fol. 124–124¹, sveš. 4, fol. 249¹, 252¹, 253–253¹, 253¹, 259, 262¹–263, 276¹–277, 279, 281–281¹, 291–291¹; k. 10, sv. 24, fol. 213–213¹, 235–236, 238¹–239, 241¹–242, 246–246¹, 252–252¹; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 382¹–383, 385–385¹, 387¹, 417¹–418, sveš. 7, fol. 11–11¹; k. 12, sv. 27, sveš. 4, fol. 158¹–159, sv. 28, sveš. 4, fol. 3¹.

¹⁶ Više o klasifikaciji srednjovjekovnih obrta prema tehnološkoj razvijenosti i profitabilnosti vidi u: Tomislav RAUKAR, *Zadar u 15. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb, 1977., str. 222–225; ISTI, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 158–160; *Povijest Hrvata*, sv. I: srednji vijek (gl. ur. Franjo ŠANJEK), Zagreb, 2003., str. 274, 400–402; Tomislav RAUKAR, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split, 2007., str. 162–167, 176.

¹⁷ Jedan je od obrtnika, naime, u promatranom razdoblju sastavio i oporuku i kodicil. Bio je splitski podstrigač sukna Lovre Pribanov. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 253–253¹, 253¹.

Iz navedenih zanimanja oporučitelja vidi se kako je u kasnosrednjovjekovnom Splitu postojalo barem šest zanata proizvodnih djelatnosti i jedna vrsta obrtničkih usluga.¹⁸ Bile su to drvodjelska, građevinarska, kožarsko-krznarska, metalska i tekstilna struka, zatim umjetnički zanati te, naposljetku, i brijačke usluge.¹⁹ Kako vidimo iz priloženog grafikona, najbrojniji su obrtnici bili oni zaposleni u kožarskoj i krznarskoj djelatnosti, što i nije iznenađujuće s obzirom na veliku potražnju komunalnih tržišta za proizvodima iz tog dijapazona.²⁰ S druge strane, u odabranom je uzorku oporuka zabilježen samo po jedan bojadisar tkanina, crjepar i drvodjelac što bi moglo značiti i da je općenito broj majstora ovih djelatnosti bio nešto manji.²¹ Ipak, zbog malog uzorka ispitivanih dokumenata, ova kve pretpostavke valja uzeti s oprezom.²²

Za analizu socijalno-pravne strukture testatora, koji su oporučivali novčane legate *pro remedio anime*, izuzetno je važno poznavanje njihova materijalnog i financijskog stanja te, sukladno tomu, i njihova društvenog statusa. Za tu bi prosudbu najkorisnije bilo promotriti inventare dobara (*inventarium bonorum*)²³ spomenutih obrtnika, odnosno oporučitelja, no oni, nažalost, nisu sačuvani za svakoga od njih.²⁴ Stoga ćemo se, u nedostatku prikladnijih izvora, pri procjeni društvenog ugleda i socijalnog statusa oporučitelja poslužiti pravnim oznakama koje su notari obično navodili uz ime svakog oporučitelja. Doduše, za neke testatore u odabranom uzorku oporuka nisu zabilježene nikakve oznake javnopravnog po-

¹⁸ To, naravno, ne znači da ih u Splitu 15. st. nije bilo i više, samo druge djelatnosti i usluge nisu ostale zabilježene u promatranom uzorku oporuka.

¹⁹ Srednjovjekovne je obrte prema različitim strukama prvi u domaćoj historiografiji podijelio D. Roller, a nedugo potom njegov je rad nadopunio i J. Lučić. – Dragan ROLLER, *Dubrovački zanati u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb, 1951., str. VI-VII; Josip LUČIĆ, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka 14. stoljeća*, Zagreb, 1979., str. 5–6, posebno tablice na str. 164–166. U novije je vrijeme zanimljivu podjelu obrtničkih, medicinskih i intelektualnih zanimanja prema pripadnostima širim skupinama gospodarskih djelatnosti predstavila i M. Kunčić. – Meri KUNČIĆ, *Život i djelatnost obrtnika i umjetnika u rapskoj komuni u drugoj polovici 15. stoljeća* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb, 2011., str. 77–92, posebno tablica na str. 81. Uspostavljenih smo se kategorija općenito držali i ovdje izdvojivši jedino obrtne usluge u koje smo ubrojili brijače.

²⁰ Naime, obrtnici su ovih djelatnosti izrađivali predmete od egzistencijalne važnosti srednjovjekovnom stanovništvu: odjeću i obuću, svakodnevne uporabne predmete, artikle za kućanstvo i dr. pa je stoga i njihova zastupljenost u cjelokupnoj obrtničkoj populaciji komune bila velika. – J. LUČIĆ, *Obrti i usluge*, str. 85; Josip KOLANOVIĆ, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb, 1995., str. 253–255; M. KUNČIĆ, *Život i djelatnost obrtnika*, str. 82–83; Tonija ANDRIĆ, »Položaj obrtničkih naučnika i pomoćne radne snage u Splitu sredinom 15. stoljeća«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 29 Zagreb, 2011., str. 128–129.

²¹ Pritom valja imati na umu kako je prisutnost građevinskih radnika u nekoj komuni ovisila velikim dijelom i o broju većih građevinskih projekata u određenom trenutku u gradu.

²² Doduše, i istraživanja drugih dalmatinskih komuna o brojnosti obrtnika pojedine struke pokazuju slabiju zastupljenost majstora tehnološki zahtjevnijih djelatnosti, primjerice bojadisara tkanina. Ipak, obrtnici građevinarske i s njom povezane drvodjelske struke bili su relativno brojni. – J. LUČIĆ, *Obrti i usluge*, str. 29–34, 35, 43; J. KOLANOVIĆ, *Šibenik*, str. 253–255; T. RAUKAR, *Studije o Dalmaciji*, str. 164.

²³ Bili su to dokumenti koje su sastavljali komunalni notari pomno bilježeći svu pokretnu i nepokretnu imovinu pokojnika (*bona mobilia et stabilia*) nakon njegove smrti. Podrobniju diplomatičku analizu inventara dobara vidi u: Branka GRBAVAC, *Notarijat na istočnoj jadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb, 2010., str. 89.

²⁴ Naime, samo su za osmoricu obrtnika sačuvane i njihove oporuke i njihovi inventari, a to je nedovoljan broj za ozbiljniju analizu. – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 4'–5, 5 (bojadisar tkanina Tvrdislav Vulkasinović), sveš. 2, fol. 69'–70, 70 (kovač Pribil Petanović), fol. 80–80', 81'–82 (postolar Ostoja Hrvatinić), sveš. 4, fol. 259, 259–259' (drvodjelac Dujam Petković), 276'–277, 277–277' (zlatar Vlatko Petkov Sanković); k. 10, sv. 24, fol. 238'–239, 239'–240 (postolar Marko Skropčić), 241'–242, 247'–249 (brijač Antun Petrov); k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 417'–418, 418'–419 (krznar Radan Milatov).

ložaja, ali je većina ipak označena pravnom kategorijom stanovnika (*habitor*) ili građanina (*civis*), dok je uz ime pojedinih oporučitelja ponekad stajala i samo oznaka njihova podrijetla (*de Spaletto*). Pravnu klasifikaciju splitskih obrtnika, zabilježenu u uzorku promatranih oporuka, ovdje donosimo tablično:

Zanimanje oporučitelja	Ukupan broj	<i>Habitor</i>	<i>Civis</i>	<i>de Spaletto</i>	Bez oznake
aurifex	2			2	
barberius	2			2	
calafatus	3	1	1	1	
calçolarius	6	4		2	
cimator	2			2	
cupparius	1				1
faber	2			1	1
lapidica	2	1		1	
marangonus	1			1	
pelliparius	12	2	2	3	5
sartor	4	1	1		2
tinctor	1			1	

Tabela 1: Pravna klasifikacija splitskih obrtnika prema uzorku promatranih oporuka

Kategorije stanovnika i građanina do sada su u historiografiji relativno dobro istražene pa je danas uglavnom poznato kakvu su razinu društveno-političkih prava i socijalni status one pretpostavljale tijekom srednjovjekovlja.²⁵ No poseban problem predstavlja društveno-pravna identifikacija onih obrtnika što u izvorima nisu pobliže pravno kategorizirani već se uz njihovo ime navodi samo oznaka podrijetla, u našem slučaju *de Spaletto*.²⁶ Neki autori, naime, smatraju da su tom oznakom srednjovjekovni notari zapravo bilježili obrtnike koji su posjedovali punopravno građanstvo.²⁷ No, s obzirom na uglavnom dosljedno bilježenje kategorije građanina u splitskim notarskim vrelima, mišljenja sam kako bi ne-

²⁵ Građaninom se, naime, smatrala svaka osoba rođena u gradu ili njegovu distriktu, koja je u gradu posjedovala nekretninu. Građanstvo je donosilo brojne povlastice, primjerice, privilegije prilikom kupnje nekretnine, pravnu zaštitu komune i oslobođanje od plaćanja nekih pristojbi, uglavnom trgovačkih. Ipak, punopravno je građanstvo podrazumijevalo i određene obveze prema komuni, primjerice, plaćanje raznih poreza i držanje noćnih straža. – Zdravka JELASKA, »Ustrojstvo društva u srednjovjekovnom Trogiru«, *Povijesni prilozi*, br. 20, Zagreb, 2001., str. 33; Ante BIRIN, »Pravni položaj stranaca u statutima dalmatinskih komunata«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 20, Zagreb, 2003., str. 67; T. RAUKAR, *Studije o Dalmaciji*, str. 45. No ukoliko pojedinac nije živio u mjestu rođenja već se odlučio trajno nastaniti u nekoj komuni gdje nije posjedovao nekretninu, tada je u pravnoj klasifikaciji stanovništva on pripadao kategoriji gradskih stanovnika. Više o navedenim pravnim kategorijama vidi u: Tomislav RAUKAR, »Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima«, *Historijski zbornik (Šidakov zbornik)*, br. 29–30, Zagreb, 1976.–1977., str. 139–149 (prettisak u: *Studije o Dalmaciji*, str. 43–52); Zrinka PEŠORDA VARDIĆ, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Dubrovnik – Zagreb, 2012., str. 71–96.

²⁶ Dosljedno navođenje pravne kategorizacije najviše je, izgleda, ovisilo o pedantnosti notara koji je sastavljao dokument, a slično je bilo i u drugim komunama istočnog Jadrana. – T. RAUKAR, *Zadar u 15. st.*, str. 223, bilješka 10.

²⁷ Z. LADIĆ, »Labinsko društvo«, str. 52–55; M. KUNČIĆ, *Život i djelatnost obrtnika*, str. 160–161.

bilježenje istih možda moglo značiti podrazumijevanje one kategorije kojoj su obrtnici najčešće i pripadali. Kako je u razvijenom i kasnom srednjem vijeku većina obrtnika pripadala pravnoj kategoriji *habitor*,²⁸ možda je upravo to bio slučaj i sa zanatlijama koji u ovdje promatranim oporukama nisu pobliže pravno kategorizirani. Međutim, s namjerom da izdvojeni podatci što vjernije ocrtaju društveno-pravni položaj promatranih oporučitelja, u priloženoj smo tablici obrtnike označene kategorijom *civis* i onom *de Spaletto* prikazali odvojeno. Naznačimo tek usput kako čak 42,1 % od ukupnog broja testatora uz ime u izvoru nosi i oznaku *de Spaletto*, no kakav je pravni položaj i socijalni status pojedinca ona podrazumijevala, teško je potpuno pouzdano reći. To naposljetku ovdje nije ni važno jer je građanstvo u pravnom smislu kao kriterij socijalne klasifikacije stanovništva u kasnom srednjem vijeku zapravo bio sporedan. Presudan je, naime, bio kriterij društvene prepoznatljivosti pojedinca, njegova profesija, obrazovanje, životni stil i obrasci ponašanja, a ne njegov pravni identitet.²⁹

Kako bilo, u nesumnjivo su povoljnijem položaju bili oporučitelji boljeg financijskog i materijalnog stanja. Oni su za različite oblike iskazivanja pobožnosti mogli ostaviti i više novčanih sredstava što im je, prema onodobnim shvaćanjima, zacijelo davalo i više šansi za život vječni jer se većom količinom uloženi sredstava moglo iskazivati i više pobožnosti. Kako inače objasniti činjenicu da su imućniji testatori ostavljali financijski i materijalno vrednije legatate u pobožne svrhe? Ipak, u etičkom i vjerskom pogledu svi su legatate *pro remedio anime* bili podjednako vrijedni, bez obzira na njihovu stvarnu novčanu vrijednost. Pa pogledajmo, konačno, kojim su se oblicima iskazivanja pobožnosti splitski obrtnici u kasnom srednjem vijeku najčešće priklanjali.

Oporučni legatate kao iskazi srednjovjekovne pobožnosti

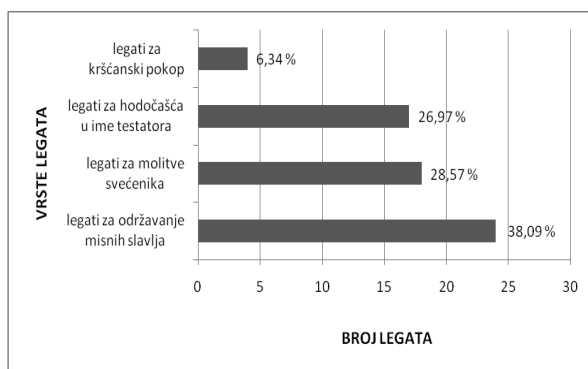
Dakle, iz prije spomenutog uzorka notarskih oporuka možemo izdvojiti nekoliko vrsta legatate *pro remedio anime* kojima su splitski obrtnici nastojali iskazati svoju pobožnost na samrti. Kako smo već naglašavali, ti se oporučni zapisi ponajprije odnose na legatate namijenjene pjevanju misa za spas duše oporučitelja, zatim na legatate oporučivane svećenicima, osobnim ispovjednicima i raznim dušebrižnicima čije su molitve trebale osigurati vječni život testatora te, naposljetku, i na novčane legatate namijenjene odlasku pojedinaca na hodočašća u ime pokojnika. Osim toga, srednjovjekovna se pobožnost iskazivala i primjerenim pogrebima s kršćanskim obredima pa smo pri ovom istraživanju kao poseban vid pobožnosti uzeli u obzir i oporučne legatate namijenjene takvoj vrsti ukopa.³⁰ Sljedeći

²⁸ Doduše, pojedini obrtnici u 15. st. unapređuju svoj socijalni i pravni status proširenjem opsega svoga posla i uvećanjem materijalne dobiti. To se posebice odnosi na majstore profitabilnijih struka koji su u novim društveno-političkim okolnostima mletačke vlasti uspjeli steći razmjerno velika bogatstva i tako popraviti svoj javnopravni i staleški položaj. Ipak, većina obrtnika i dalje spada u kategoriju *habitor* jer su upravo obrtnici niskoprofitabilnih struka bili najbrojniji u srednjovjekovnim komunama istočnog Jadrana. – T. RAUKAR, *Zadar u 15. st.*, str. 222–223.

²⁹ Z. PEŠORDA VARDIĆ, *U predvorju vlasti*, str. 95, osobito bilješka 516.

³⁰ Gotovo iste vrste »akcija za spas duše« (Z. Ladić) spominju se i u oporukama stanovnika drugih dalmatinskih komunata u kasnom srednjovjekovlju. Njima se obično još pridodaju i novčani legatate za odlazak na križarski pohod, no takvih oporučnih zapisa nismo pronašli u sačuvanim testamentima splitskih obrtnika s polovice 15. st. – Z. LADIĆ, *Last Will*, str. 318.

grafikon zorno prikazuje vrstu i brojnost spomenutih zapisa kojima se iskazivala pobožnost obrtničkog sloja u kasnosrednjovjekovnom Splitu:

Grafikon 2: Vrste i brojnost obrtničkih legata *pro remedio anime* u uzorku ispitivanih oporuka

Iz priloženog grafikona vidljivo je kako su splitski obrtnici u razdoblju 1436. – 1467. g. oporučili ukupno 63 legata za spas svoje duše i duša svojih bližnjih, što bi značilo da je u prosjeku svaki od obrtnika u pobožne svrhe darovao barem jedan legat, a neki od njih i više. Ipak, statistika ovdje ne odražava realno stanje jer se u 3 oporuke,³¹ odnosno u 7,89 % odabranog uzorka, zapravo ne bilježe nikakvi legati oporučivani u pobožne svrhe.³² O razlozima neiskazivanja vjerničke pobožnosti putem oporuka možemo samo nagađati, no treba naglasiti da se u svim slučajevima radi o vrlo jednostavnim oporukama u kojima testatori uglavnom samo kratko navode kako sve što posjeduju ostavljaju članovima najbliže obitelji. Možda je na sadržaj tih oporuka utjecala brzina njihova sastavljanja, možda se oporučiteljima bližio smrtni čas pa nisu stigli pomnije raspodijeliti svoju imovinu. U svakom slučaju, mora da su ti testatori, dodjeljujući svu svoju imovinu najbližima, zapravo računali na njihovu pobožnost i raspodjelu sredstava za spas duše pokojnika. Dakle, u navedenom uzorku oporuka splitski su obrtnici u pobožne svrhe oporučili ukupno nešto više od 45 zlatnih dukata.³³ Pritom je nešto manje od 3 dukata oporučeno za vjerske pokope, približno 26 dukata namijenjeno je slavljenju misa za duše pokojnika, a čak 16 i pol dukata te 40 solida oporučeno je raznim svećenicima čija se molitva tražila za spas duša testatora i njihovih predaka. Pritom valja istaknuti kako nije moguće točno

³¹ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 213–213^v, 235–236; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 11–11^v.

³² U ove smo oporuke, bez legata *pro remedio anime*, ubrojili i testament splitskog postolara Nikole Radonića u kojem on zvonaru fra Jakovu ostavlja jedan vrč i 24 galede vina. Iz teksta se, naime, može naslutiti kako se ovdje radi o karitativnom legatu jednom siromašnom svećeniku, a ne o pobožnom legatu namijenjenom molitvi svećenika za dušu testatora. Osim toga, i u drugim se ovdje navedenim oporukama nalaze neki legati oporučivani samostanima, no njih smo pribrojili svrsi štovanja svetaca, kako je i prikazano u ranije spomenutom radu »Štovanje svetaca i pobožnost splitskih obrtnika«, osobito str. 453–454.

³³ Naime, novčane su vrijednosti svih legata oporučivanih u pobožne svrhe preračunate iz libara malih i soldi u dukate prema tada važećem tečaju što se navodi u nekim notarskim ispravama. Vidi npr. DAZ, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 139; k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 80^v–81, 115. Usp.: T. RAUKAR, *Zadar u 15. st.*, str. 299; J. KOLANOVIĆ, *Šibenik*, str. 308–309. Kako je visina tečaja zbog lakše računice zaokružena, vrijednost je novčanih legata ovdje zapravo samo približna.

izračunati koliko se novca tražilo za ostvarivanje pojedinog oblika pobožnosti jer su u te svrhe oporučivane različite sume, što je vjerojatno ovisilo o materijalnim mogućnostima oporučitelja, a ne o realnoj visini ili testatorovoj procjeni troškova za određeni iskaz pobožnosti. Tako, primjerice, splitski krznar Juraj Klaudijev Dragoslavlić oporučuje 1436. g. *per misse a capitulo* samo 4 libre, no izvjesnom don Marku dodjeljuje još 10 dukata *che faca cantamisse di S. Gregorio*.³⁴ S druge strane, splitski krojač Juraj Jurgenić u svojoj oporuci iz 1437. g. ostavlja samo 18 libara za pjevanje gregorijanskih misa *per anima di mio barba Piero*,³⁵ dok krojač Ivan Tomašić za isti oblik kršćanske pobožnosti oporučuje upola manje, tek 9 libara (*libras 9 per cantamisse di S. Grigor per anima mia*).³⁶

Osim toga, u promatranim oporukama uočavamo kako se za određeni oblik pobožnosti ponekad uopće ne oporučuje novac već se samo navodi želja testatora za njegovim iskazivanjem ili se pak bilježi samo izvor njegova financiranja, bez precizna određivanja visine novčanog iznosa koji se ima utrošiti na određeni oblik pobožnosti. Tako, primjerice, splitski kovač Ivan Klopačić u svojoj oporuci iz 1436. g. samo navodi želju *che se digano le misse di S. Gregorio per anima mia*,³⁷ bez točnog osiguranja troškova za taj vid pobožnosti. Međutim, kako je kovač Ivan, uz sitne legate Bratovšini sv. Ivana Evanđelista i sestri Vladi, svu svoju imovinu oporučio ocu i drugoj sestri Stojislavi, pretpostavljamo kako se trošak pjevanja gregorijanskih misa trebao namiriti iz te imovine. Kao potporu toj tezi navedimo ovdje i primjer splitskog bojadisara tkanina Tvrdislava Vulkasinovića koji u svojoj oporuci iz 1436. g. izričito kaže *che iditi chomessarii deuno essem dar per anima mia tuto quello mio*.³⁸

To da navedena svota ne odražava realne troškove pojedinih oblika pobožnosti potvrđuje, osim toga, i činjenica kako se ponekad oporučuje samo jedan novčani iznos za iskazivanje više oblika kršćanske pobožnosti. Primjerice, u svojoj oporuci iz 1447. g. splitski podstrigač sukna Lovre Pribanov navodi kako želi biti pokopan u crkvi sv. Frane, kako se za njegovu dušu ima pjevati pet misnih slavlja te kako u njegovo ime valja poslati jednog čovjeka na hodočašće u Rim (*voglio che mio corpo sia sotorado a S. Francesco e che se digano cinque fiade de cantamisse ... e che se vada vno homo a Roma per anima mia*).³⁹ Kako vidimo, ovdje se radi o različitim oblicima iskazivanja kršćanske pobožnosti, a njihovi troškovi trebali su se, valjda, podmiriti iz Lovrine imovine, onako kako to rasporede izvršitelji njegove oporuke (*la mia roba e beni voglio che li mie chomessarii distribuono per l'anima mia chome pare e piaxe a lori*).

Spomenimo ovdje i kako su pojedini splitski obrtnici također oporučivali legate *pro remedio anime* bez točnog preciziranja oblika vjerske pobožnosti koji su željeli oporukom iskazati. Tako u pojedinim testamentima pronalazimo sintagme *per anima mia*⁴⁰ ili *per amor di Dio*⁴¹ koje također upućuju na obrtničku pobožnost pa smo ih u ovom istraživanju stoga i uzeli u obzir, iako njihovu novčanu vrijednost nismo mogli pribrojiti ni jednom

³⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 10^v–11.

³⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 72^v–73.

³⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70–71^v.

³⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 12.

³⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 4^v–5.

³⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 253–253^v.

⁴⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 3, fol. 124–124^v; k. 10, sv. 24, fol. 238^v–239; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 385–385^v.

⁴¹ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 238^v–239.

od spomenutih iskaza pobožnosti. U tom je smislu posebno zanimljiva oporuka splitskog kalafata Petra koji svu svoju imovinu ostavlja supruzi Pavici *che illa fara deli mei beni a la mia anima*.⁴² Oporuka je, naime, očito sastavljena na brzinu, prije Petrova puta u talijansku pokrajinu Marche *habiendo paur de lo mare*, pa oporučitelj vjerojatno nije stigao ili nije smatrao nužnim točnije precizirati načine iskazivanja svoje pobožnosti.

Razmotrimo, najzad, pomnije svaki od oblika pobožnosti splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku i njihove legatne oporučivane u pobožne svrhe.

Mise za duše pokojnika

U promatranim se testamentima splitskih obrtnika iz razdoblja 1436. – 1467. g. najviše oporučnih zapisa *pro remedio anime* odnosi na slavljenje pjevanih misa za duše pokojnika i njihovih predaka.⁴³ Naime, u kasnom se srednjem vijeku to smatralo najboljom pomoći koju su živući mogli pružiti umrlom prilikom prelaska njegove duše iz čistilišta u raj.⁴⁴ Među tim su iskazima srednjovjekovne pobožnosti posebno važno mjesto zauzimale tzv. gregorijanske mise (*misse S. Gregorii*) čije je slavljenje za dušu pokojnika, čini se, bilo posebno omiljeno obrtničkoj populaciji kasnosrednjovjekovnog Splita.

Ipak, pojam se gregorijanske mise, gregorijane, u osnovi veže za razdoblje ranog srednjeg vijeka kada je u redovničkim samostanima uvedena obveza slavljenja misa za pokojnu braću, a to je podrazumijevalo i njihovo umnažanje na obljetnicu smrti. U to je doba papa Grgur Veliki postao posebno poznat po tome što je za dušu nekog pokojnika prinio 30 misa uzastopce 30 dana, a to je navodno oslobodilo dušu tog grešnika iz čistilišta. Po njemu je ciklus od 30 misa slavljenih uzastopce 30 dana dobio naziv gregorijanska misa ili gregorijana. Smatralo ih se osobito učinkovitima ako su se slavile na oltaru sv. Grgura na rimskome brežuljku Celiju ili na nekim drugim gregorijanskim oltarima koji su bili povlašteni od Svete Stolice.⁴⁵ Ipak, o pjevanju gregorijanskih misa za spas duša pokojnika saznajemo više tek od 13. st., kada se oporuke sve učestalije sastavljaju u svim strukturama staleškog društva,⁴⁶ a posebno popularne kao iskaz snažne pobožnosti postaju u kasnom srednjem vijeku.

Kako je vidljivo iz priloženog grafikona, u promatranim se oporukama splitskih obrtnika čak 24 zapisa odnose na želje testatora za slavljenjem misa za vlastitu dušu ili, pak, za duše njihovih umrlih bližnjih. Naime, čini se kako u srednjem vijeku takvo iskazivanje

⁴² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 78.

⁴³ Oporučni legati darivani u svrhu slavljenja misa za duše pokojnika ili njihovih bližnjih relativno su brojni i u testamentima stanovnika drugih dalmatinskih komuna, a samo ih je u trogirskim oporukama zabilježeno nešto manje. – Z. LADIĆ, *Last Will*, str. 325–326, 331–332, 335–337.

⁴⁴ Naime, od druge polovice 12. i početka 13. st. učvrstilo se prošireno kršćansko vjerovanje u mogućnost otkupa određenih grijeha pod određenim uvjetima nakon smrti. Taj se otkup obavljao boravkom duše u Čistilištu, a on može za svakog stanovnika tog onostranog međusvijeta trajati duže ili kraće, ovisno o ozbiljnosti grijeha koji su ostali za okajanje i o gorljivosti živih da svojim molitvama priteknu u pomoć osuđenome na očišćenje. – Jacques LE GOFF, *Srednjovjekovni imaginarij. Eseji*, Zagreb, 1993., str. 98–101.

⁴⁵ http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=1901. (Tiskano izdanje: »Naši razgovori: Što su to gregorijanske mise«, *Glas Koncila*, br. 41 (1581), 10. 10. 2004.); *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva* (ur. Anđelko BADURINA), Zagreb, 2006., str. 274–275.

⁴⁶ Više o demokratizaciji u sastavljanju oporuka vidi u bilješci 8.

pobožnosti oporučivanjem legata za spas duša umrlih članova obitelji nije bilo ništa neobičajeno jer na takve želje oporučitelja nailazimo u brojnim testamentima. Navedimo ovdje samo primjer splitskog kovača Pribila Petanovića koji u svojoj oporuci iz 1437. g. izričito naglašava *che siano dite le cantamisse per anima mia e che se digano le cantamisse per anima dela mia moler*.⁴⁷ Isto tako i kalafat Toma Vučić iz Podstrane, inače splitski građanin i stanovnik, oporučno želi da se slave mise za njegovu dušu te za dušu njegovih pokojnih roditelja (*far dir vne cantamisse per anima de mio pa[dre] Vuchaç ... per anima mia cantamisse lasso libre 18 ... lasso vna cantamissa per anima de mia madre*).⁴⁸

Međutim, nisu se svi legati namijenjeni obnašanju misa zadušnica odnosili i na gregorijanske mise, a prema sačuvanim zapisima, izgleda da su oporučitelji uglavnom bili svjesni važnosti i razlika među tim iskazima pobožnosti. Primjerice, splitski bojadar tkanina Tvrdislav Vulkasinović 1436. g. oporučno ostavlja legatu *per vne cantamisse che dicha mio apatrato di S. Grigor*, no uz to striktno nalaže i *che se digano a S. Doymo misse 2*.⁴⁹ Isto tako, i već spominjani splitski krznar Juraj Klaudijev Dragoslavlić oporučuje 10 libara *per misse a capitolo*, ali i 10 dukata dominikancu Marku *che faca cantamisse di S. Gregorio*.⁵⁰ Ti primjeri, naime, svjedoče kako su oporučitelji uglavnom poznavali svrhu gregorijanskih misa kao posebne vrste potpore dušama umrlih. No kako je tek nekolicina oporučitelja iskazivala želju za takvim oblikom misnog slavlja, zaključujemo kako ih većina zapravo nije imala dovoljno sredstava za održavanje gregorijanskih misa, posebice ne za cijeli ciklus. Stoga se u odabranom uzorku oporuka želje za održavanjem gregorijana bilježe samo u 37,5 % ukupnog broja legata namijenjenih za misna slavlja, pri čemu je puni gregorijanski ciklus zabilježen samo jednom. Bio je to slučaj imućnog splitskog zlatara Vlatka Petkova Sankovića koji je oporučno iskazao želju za održavanjem čak 40 gregorijanskih misa (*voglio che siano dite le misse 40 di S. Gregor per anima mia*).⁵¹ No njegov je legat tek usamljeni primjer jer je većina splitskih obrtnika zapravo imala tek toliko sredstava da osigura samo nekoliko gregorijanskih misa. Tako je, primjerice, krojač Petar Martinov, inače došljak s njemačkog područja (*stipendiarius di Alemagna*), u nedostatku novčanih sredstava oporučno zaželio samo *che se diga misse 11 di S. Griguol*,⁵² a iz istog je razloga, valjda, i splitski krznar Mihovil Alegretijev u svojoj oporuci iz 1454. g. naložio *che se digano 3 volte misse de S. Gregor*.⁵³ Ipak, i ti su se skromni zalozi u teološkom smislu smatrali dovoljno vrijednima da pokojnicima omoguće odlazak u raj, ili da barem olakšaju njihovim dušama boravak u čistilištu.

Dakle, iz navedenih primjera vidimo kako su splitski obrtnici u kasnom srednjem vijeku svoju pobožnost najradije iskazivali oporučivanjem legata za slavljenje misa zadušnica.

⁴⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 69'–70.

⁴⁸ DAZ, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 4, fol. 158'–159.

⁴⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 4'–5.

⁵⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 10'–11.

⁵¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 276'–277. Kako se dá zaključiti iz dostupne građe, u kasnom je srednjovjekovlju, izgleda, vladala određena konfuzija oko duljine gregorijanskog ciklusa. Naime, prema legendi vezanoj za papu sv. Grgura Velikog, gregorijanske mise podrazumijevaju 30-dnevni ciklus bogoslužja, a isti se broj navodi i u raznim ikonografskim leksikonima i priručnicima. Vidi npr. *Leksikon ikonografije*, str. 274–275. Međutim, kako je broj 40 u srednjem vijeku imao važnu biblijsku simboliku i značaj, nije iznenađujuće što pojedine oporuke navode upravo 40 misnih slavlja kao jedan gregorijanski ciklus.

⁵² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 291–291'.

⁵³ DAZ, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 246–246'.

U to je vrijeme posebno popularno bilo pjevanje gregorijanskih misa za duše pokojnika, no samo je nekolicina obrtnika mogla namiriti troškove takvog iskazivanja pobožnosti, dok su tek rijetki oporučitelji uspijevali osigurati slavljenje punog gregorijanskog ciklusa. No unatoč tomu, održavanje je misa zadužnica bilo važnim dijelom pobožnosti splitskih obrtnika u 15. st. jer se vjerovalo da će se upravo tim putem osigurati vječni život vjernika.

Molitve svećenika

Kako smo već isticali, Crkva je u svakodnevici srednjovjekovnih društava zauzimala važno mjesto i istaknutu ulogu.⁵⁴ Uz molitve se i rađalo i umiralo, a i svaki se važan trenutak u životu pojedinca obilježavao vjerskim svečanostima. Crkva je propisivala društvene običaje i socijalno prihvatljive oblike ponašanja, a život okrenut od Boga i Crkve bio je u srednjem vijeku nezamisliv.

Takva uloga Crkve u svakodnevnom životu dalmatinskih gradova posebice dolazi do izražaja od 13. st. kada po cijeloj istočnojadranskoj obali niču samostani prosjačkih redova, franjevac a i dominikanaca.⁵⁵ Njihovo je pastoralno djelovanje bilo usmjereno izravno na narod pa su ovi redovnici s narodom i živjeli, dijeleći s njima sve probleme srednjovjekovne svakodnevice. Osim toga, potkraj srednjeg vijeka razvija se i novi tip tzv. moderne pobožnosti (*devotio moderna*) koji se sastoji u praktičnoj duhovnosti vezanoj uz čovjekovu osjećajnost.⁵⁶ Takav vid pobožnosti preporuča ispit savjesti, a unutarnje duševno stanje povjerava se duhovnom vodstvu ispovjednika.⁵⁷ Stoga i nije iznenađujuće da su se među pojedinim pripadnicima kasnosrednjovjekovnih društava i njihovim duhovnim ocima, raznim ispovjednicima i dušebrižnicima razvijali posebni emotivni odnosi koji su nadilazili vezu župljanin – župnik.⁵⁸ Posebice je to vidljivo u nekim oporučnim zapisima kojima pojedini oporučitelji traže zagovor crkvenih otaca za spas svoje duše.⁵⁹ Njihove su

⁵⁴ Ta se važnost Crkve i njezina istaknuta društvena uloga možda i ponajbolje očituju u Splitskom statutu koji gotovo cijelu prvu knjigu posvećuje upravo položaju Crkve u splitskoj svakodnevici. – *Statut grada Splita*, knj. I., gl. 1–21, str. 345–365.

⁵⁵ Vidi bilješku 5.

⁵⁶ Posebnu popularnost na hrvatskom tlu *devotio moderna* stječe u djelima humanista, a najizraženija je kod Marka Marulića. Više o tome vidi u: T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 343; Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, »Moć riječi. Propovjednici u srednjovjekovnom Dubrovniku«, *Humanitas et litterae: zbornik u čast Franje Šanjeka*, (ur. L. ČORALIĆ – S. SLIŠKOVIĆ), Zagreb, 2009., str. 125–126.

⁵⁷ F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 365.

⁵⁸ Kako se emocionalna naklonost u srednjem vijeku nije iskazivala samo riječima, već i oporučnim legatima, u sačuvanim je testamentima splitskih obrtnika zabilježeno više primjera obdarivanja pojedinih svećenika bogatim legatima. Tako, primjerice, crepar Filip sa Šolte u svojoj oporuci iz 1437. g. ostavlja don Cvitanu Duhiću jednu bačvu mošta (*vna tinača di musto*), a splitski krznar Pervinac 1450. g. oporučuje don Iliji Tolišiću pola bačve istog pića (*medium tinar musti*) te fratrima samostana sv. Frane još jednu cijelu bačvu mošta (*vnum tinarium musti*). – DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 87–87^v, sveš. 4, fol. 279. Potpomaganjem siromašnih svećenika pojedini su oporučitelji iskazivali ne samo emocionalnu naklonost već i kršćansko milosrđe koje je, vjerovalo se, također bilo važan preduvjet stjecanja vječnog života. Međutim, takve karitativne legatice, nastojeći ih odijeliti od onih pobožnih, pri ovom istraživanju nismo uzimali u obzir.

⁵⁹ Takvo oporučno obdarivanje crkvenih otaca i osobnih ispovjednika u svrhu njihovih molitvi za spas duše testatora bilo je u 15. st. uobičajeno i u drugim dalmatinskim komunama, primjerice u Trogiru ili u Dubrovniku. – Z. LADIĆ, *Last Will*, str. 211–212, 225–226.

molitve, vjerovalo se, odlazile izravno Bogu te su oslobađale duše pokojnika teških muka u čistilištu.⁶⁰ Stoga su pojedini splitski obrtnici još za života, ili na samrti, željeli osigurati takvu vrstu potpore prilikom prelaska svoje duše iz ovozemaljskog života u život vječni. Dakle, u odabranim je oporukama splitskih obrtnika koje smo ovdje proučavali ostalo zabilježeno čak 18 legata koje su pojedini testatori namijenili molitvi svećenika za spas svoje duše. Tako, primjerice, crepar Filip sa Šolte oporučno ostavlja izvjesnom don Bertanu 1 libru za spas svoje duše,⁶¹ dok u istu svrhu i već spominjani krojač Petar Martinov oporučuje 4 libre splitskom kanoniku Jakovu.⁶² Koliko možemo razabrati iz sačuvanih dokumenata, izgleda da se svećenički zagovor za duše pokojnika tražio mahom od dominikanaca⁶³ jer ih je većina, od onih što su u promatranim oporukama poimenice navedeni, nosila naslov don (*don, dom*),⁶⁴ a to, naposljetku, i nije iznenađujuće s obzirom na njihovu propovjedničku ulogu u društvu.⁶⁵

Osim toga, u odabranim oporukama također primjećujemo kako je pojedinac mogao uspostaviti bliske odnose ne samo sa svojim župnikom već i s više svećenika pa je jednima, primjerice, oporučivao legate za spas duše, dok je drugima nalagao slavljenje misa zadušnica ili iskazivanje nekog drugog vida kršćanske pobožnosti. Tako je, primjerice, splitski krznar Ivan Tomašić 1437. g. oporučio izvjesnom don Petru 1 libru za svoju dušu, ali je ujedno ostavio i 9 libara *per cantamisse di S. Grigor per anima mia*, nalažući striktno *che le dicha dom Nicola Hmelich*.⁶⁶ Isto tako i splitski podstrigač sukna Ivan Lovrin 1438. g. oporučuje za svoju dušu 2 libre (vjerojatno prije spomenutom) don Petru, ali ujedno želi i slavljenje gregorijanskih misa za svoju dušu (*vne cantamesse di S. Griguol per anima mia*).⁶⁷ Čini se, dakle, kako su se svećeničke molitve shvaćale kao ozbiljna pomoć pri prelasku duše u život vječni pa je valjalo osigurati potporu što većeg broja crkvenih otaca i drugih zagovornika. Stoga su se nerijetko na pogrebe pokojnika pozivali brojni klerici, razni svjetovnjaci, čak i marginalizirani pojedinci (*pauperes*), kako bi cijeli grad sudjelovao u naporu da se u jednom kratkom događaju pogreba olakša put duše vjernika u raj. Pritom su, izgleda, pojedini svećenici ipak bili posebno važni jer se nerijetko isti klerici spominju kao duhovni oci različitih testatora. Vidjeli smo iz navedenih primjera kako je neki don Petar bio posebno obdarivan legatima za spas duša obrtnika, a slično je, čini se, bilo i s Nikolom Hmelićem čije su molitve oporučno posebno nalagali krznari Juraj Kla-

⁶⁰ J. LE GOFF, *Srednovjekovni imaginarij*, str. 101. O važnosti molitve piše i M. Marulić u svom djelu *De institutione bene vivendi per exepla sanctorum*, posvetivši joj nekoliko poglavlja. – Marko MARULIĆ, *Institucija* (prii. Branimir GLAVIČIĆ), Split, 1986.–1987., str. 170–193.

⁶¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75’.

⁶² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 291–291’.

⁶³ Sličnu smo distribuciju oporučnih legata primjetili već i ranije, prilikom istraživanja o obdarivanju pojedinih splitskih crkvenih institucija. U 15. su st., naime, samostani i crkve dominikanaca i franjevaca bili najčešće obdarivani karitativnim legatima za spas duša pokojnika. Usp. Tonija ANDRIĆ, »Štovanje svetaca i pobožnost splitskih obrtnika prema oporukama 15. stoljeća«, *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011. (ur. Joško BELAMARIĆ – Bratislav LUČIN – Marko TROGRIĆ – Josip VRANDEČIĆ), Split, 2014., str. 464–467. Tako je u kasnom srednjem vijeku uglavnom bilo i u drugim dalmatinskim komunama. – Z. LA-DIĆ, *Last Will*, str. 192–194, 208–210, 223–225, 230–232.

⁶⁴ Vidi npr: DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70’–71, 72’–73, 75’, 87–87’, sveš. 3, fol. 124–124’ itd.

⁶⁵ Više o ulozi »braće propovjednika« vidi u: Z. JANEKOVIĆ RÖMER, »Moć riječi«, str. 113–127.

⁶⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70’–71.

⁶⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 3, fol. 124–124’.

udijev Dragoslavlić,⁶⁸ Ivan Tomašić⁶⁹ i Radan Brajanović⁷⁰ te postolar Veselko Zorzijev.⁷¹ Spomenimo, međutim, ovdje i kako dobar dio svećenika, čije su se molitve za spas duša pokojnika u oporukama tražile, nije naveden poimenice već se samo općenito navode duhovni oci, ispovjednici, a u jednom slučaju čak i arhidakon. Tako, primjerice, splitski kožar Stjepan Petković u svojoj oporuci iz 1436. g. poklanja 2 libre *a mio apatronato*,⁷² splitski drvodjelac Dujam Petković oporučuje 1448. g. za zagovor svoje duše 5 libara *al mio confessor*,⁷³ dok krznar Radovina Hvalović 1437. g. poklanja 4 libre *al apatrato archidiacono*.⁷⁴ Ipak, kako se svi ti zapisi odnose na molitve svećenika za duše testatora, tako smo i njih pri ovom ispitivanju uzeli u obzir.

I naposljetku, iz svega izloženog možemo zaključiti kako je molitva svećenika prilikom prelaska duša pokojnika u zagrobni život bio vrlo važan iskaz pobožnosti i bliskosti oporučitelja s tim uglednim ljudima. Na to upućuje već i činjenica da se svećeničke molitve za duše oporučitelja traže u čak 47,36 % ovdje promatranih oporuka. Razlog tomu nesumnjivo je važnost Crkve u onodobnom duštvu, posebice pastoralna uloga pripadnika prosjačkih redova među narodom. Oni su, naime, prenosili Božju riječ vjernicima za života, a poslije smrti svojim su molitvama osiguravali vječni život vjernika.

Zamjenska hodočašća

Jedan od najučestalijih oblika iskazivanja vjerničke pobožnosti u srednjem vijeku bilo je hodočašćenje. Hodočašće predstavlja hod, putovanje pojedinca ili kršćanske zajednice prema nekom svetom mjestu udaljenom od mjesta stalnog boravka, a na tom putu srednjovjekovni čovjek dolazi do spoznaje što ga sve očekuje u susretu s Bogom.⁷⁵

Prva se hodočašća u sačuvanim izvorima bilježe već u ranom srednjem vijeku,⁷⁶ no hodočašnička je pokretljivost posebice došla do izražaja u posljednjim stoljećima srednjovjekovlja. Od tada, naime, hodočašćenje više nije bilo karakteristično samo za pripadnike društvenih elita već se u taj sustav vjerničkih putovanja uključuju i niži društveni slojevi te pripadnici obaju spolova.⁷⁷ Razlozi odlaska na hodočasničko putovanje bili su višestruki, od želje za osobnom slavom i probitkom do avanturizma i potrebe za stjecanjem novih iskustava i spo-

⁶⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 10⁷–11.

⁶⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70⁷–71.

⁷⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75⁷.

⁷¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 83⁷.

⁷² DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1 fol. 14⁷.

⁷³ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259.

⁷⁴ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 81–81⁷.

⁷⁵ F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 353.

⁷⁶ Primjerice, u Ranjinim se *Dubrovačkim analima* spominje svećenik Ivan koji je 843. g. mletačkim brodovljem pošao u Jeruzalem i u Dubrovnik donio vrijednu relikviju – pelenice Isusa Krista. Osim toga, i hrvatski su knezovi Trpimir i Branimir zajedno sa svojom obitelji i svitom u 9. st. hodočastili u talijanski Cividale, kako se to dá zaključiti iz marginalnih bilješki tzv. Čedadskog evanđelistara. – *Isto*, str. 355; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 299.

⁷⁷ Zoran LADIĆ, »Ponukani pobožnošću i znatiželjom. O kasnosrednjovjekovnim rapskim hodočašćima«, <http://www.matica.hr/kolo/301/Ponukani%20pobožnošću%20i%20znatiželjom/> (tiskano izdanje: *Kolo: časopis Matice hrvatske*, br. 4, Zagreb, 2006., str. 266–271); Lovorka ČORALIĆ, »Odredište Asiz: hodočašća u oporukama hrvatskih iseljenika u Mlecima«, *Historijski zbornik*, vol. 62, br. 1, Zagreb, 2009., str. 75–76.

znaja.⁷⁸ Ipak, u srednjem su se vijeku glavnim svrhama hodočašćenja smatrali pobožnost, pokora i zavjet, odnosno stjecanje nekog moralnog ili materijalnog dobra u mjestu gdje su se čuvala vjerske relikvije.⁷⁹ Posebno popularna hodočasnička središta bila su u Rimu i Jeruzalemu te u španjolskom svetištu Santiago de Compostela (*peregrinationes maiores*), a od drugih hodočasničkih odredišta mogu se izdvojiti još i Aachen, Assisi, Mariazell, Recanati, Sv. Antun – Vienne u Francuskoj te Sv. Nikola u Bariju.⁸⁰ Ipak, oni koji si nisu mogli priuštiti odlazak u tako udaljene krajeve, hodočastili su u bliže regionalne centre, štjujući primjerice sv. Šimuna u Zadru,⁸¹ sv. Blaža u Kotoru ili sv. Mariju u Ulcinju.⁸²

Hodočašćenje je kao oblik kršćanske pobožnosti u srednjem vijeku moglo biti osobno ili zamjensko. Kako, naime, većina pojedinaca nije uspijevala tijekom života prikupiti dovoljno novčanih sredstava za ovako zahtjevan, opasan i nadasve skup put,⁸³ na smrti je najčešće darivala oporučne legate koji su se imali uporabiti za put nekog dobrog čovjeka na zamjensko hodočašće, odnosno na put za spas duše oporučitelja. Takvi su oblici iskazivanja kršćanske pobožnosti, čini se, bili posebno popularni među slojem splitskih obrtnika u kasnom srednjovjekovlju jer u čak 31,57 % ovdje promatranih oporuka nailazimo na zapise o slanju na zamjenska hodočašća.⁸⁴ To znači da je otprilike svaki treći splitski obrtnik poželio iskazati svoju pobožnost ovim činom nakon smrti. Navedimo pritom kako se ni u jednom od ovdje zabilježenih legata za zamjenska hodočašća ne spominje poimenice osoba koja bi se trebala poslati na takav put već se samo neodređeno navode želje za određivanjem zamjenska hodočasnika.⁸⁵ Osim toga, naglasimo također i kako broj oporuka sa zabilježenim željama obrtnika o odlasku na zamjenska putovanja zapravo ne odgovara stvarnom broju njihovih želja za hodočašćenjima jer su se u sačuvanim testamentima nerijetko bilježile želje za odlaskom na više putovanja, bilo za dušu oporučitelja bilo za duše njihovih bližnjih. Pogledajmo nekoliko primjera.

⁷⁸ Z. LADIĆ, »Ponukani«, <http://www.matica.hr/kolo/301/Ponukani%20pobožnošću%20i%20znatiželjom/>

⁷⁹ ISTI, »Prilog proučavanju hodočašćenja iz Zadra«, str. 17–18. Srednjovjekovni su hodočasnici, naime, vjerovali u čudotvornu i nadnaravnu moć relikvija. To vjerovanje zapravo odražava stav onodobnog čovjeka o pobožnosti i njegovu dovitljivost da obuhvati sve što je na bilo koji način povezano s nekom svetom osobom. – ISTI, »Ponukani«, <http://www.matica.hr/kolo/301/Ponukani%20pobožnošću%20i%20znatiželjom/>; K. KUŽIĆ, »Vjersko stanje na hrvatskoj obali«, str. 51, bilješka 8; Vicko KAPITANOVIĆ, »Zaklinjanja, zapisi i svete moći u pučkoj religioznosti od antike do suvremenoga doba«, *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću* (ur. Vicko KAPITANOVIĆ), Split, 2013. str. 336–340.

⁸⁰ Z. LADIĆ, »Ponukani«, <http://www.matica.hr/kolo/301/Ponukani%20pobožnošću%20i%20znatiželjom/>; F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 353.

⁸¹ K. KUŽIĆ, »Vjersko stanje na hrvatskoj obali«, str. 54; Ivo PETRICIOLI, *Škrinja sv. Šimuna u Zadru*, Zagreb, 1983., str. 7, 29.

⁸² Z. LADIĆ, »Ponukani«, <http://www.matica.hr/kolo/301/Ponukani%20pobožnošću%20i%20znatiželjom/>

⁸³ O tome da je hodočašćenje iziskivalo velike novačne izdatke svjedoče brojni arhivski dokumenti. Smatra se da je za odlazak na neko bliže putovanje bilo potrebno izdvojiti između 5 i 10 dukata, dok je put u udaljeni Jeruzalem mogao stajati i nekoliko desetina zlatnih dukata, a to je čak i za plemićke prilike bio iznimno velik izdatak. – Isto; L. ČORALIĆ, »Odredište Asiz«, str. 87.

⁸⁴ Zamjenska su hodočašća, čini se, u to doba također bila popularna i među stanovništvom drugih dalmatinskih komuna, kako to pokazuju primjeri zabilježeni u zadarskim i dubrovačkim oporukama kasnog srednjeg vijeka. – Z. LADIĆ, *Last Will*, str. 327–329, 338–339.

⁸⁵ Takav je način bilježenja legata za zamjenska hodočašća, bez konkretnog određivanja zamjenskog hodočasnika, zapravo bio uobičajen. Prema jednom istraživanju, naime, tek je 20-ak % oporučitelja namijenjivalo hodočašće za spas svoje duše nekoj određenoj osobi. – L. ČORALIĆ, »Odredište Asiz«, str. 82.

Godine 1437. splitski krojač Juraj Jurgenić oporučno nalaže *che se manda vno homo per anima mia a Roma*, ali također naglašava i *che se manda vn homo a S. Iacomo da Galicia per anima di Pietro, mio barba*.⁸⁶ Testator, doduše, nigdje ne navodi koliko se novca ima utrošiti na ta putovanja, no za to su se, po svoj prilici, trebali pobrinuti izvršitelji njegove oporuke dijeleći imovinu tako da se namaknu sredstva i za hodočašća.⁸⁷ Isto tako i već spominjani postolar Veselko Zorzijev u svojoj oporuci iz 1437. g. želi *che sia mandato vn homo a Roma ... per anima mia e de mia moier*, ali također i *che tuto sia venduto e mandato vno homo a S. Iacomo per anima nostra*.⁸⁸ Kako vidimo, zamjensko se hodočašće nije moralo namijeniti samo za spas vlastite duše već i za duše bližnjih, ali neki su se testatori ipak radije pobrinuli za sebe. Primjerice, i splitski je krojač Ostoja Utišenović također iskazao želju za više zamjenskih hodočašća, ali ih je sve namijenio za spas vlastite duše. On je, naime, u svojoj oporuci iz 1450. g. striktno naložio *che se mandar duy homini a S. Simone a Zara per anima mia e vn homo a S. Iacomo a Galicia per anima mia*.⁸⁹ Iz navedenih primjera vidimo, dakle, kako su zamjenska hodočašća u kasnom srednjovjekovlju bila posebno omiljeni načini iskazivanja kršćanske pobožnosti. Pritom se najčešće hodočastilo u relativno lako dostupan Rim, koji se kao željeno odredište ovdje spominje u čak 9 slučajeva, odnosno u više od polovice svih želja za zamjenskim hodočašćenjem.⁹⁰ Također se i svetište sv. Jakova u španjolskoj Galiciji relativno često spominje kao željeno hodočasničko odredište splitskih obrtnika. Ono je, naime, zabilježeno u čak 5 slučajeva koje smo ovdje pobliže promatrali.⁹¹ Ipak, bez obzira na geografsku udaljenost i kombinaciju putovanja kopnom i morem do mjesta Santiago de Compostela, taj podatak ne iznenađuje jer upravo sredinom 15. st. svetište sv. Jakova postaje jedno od najposjećenijih hodočasničkih centara u Europi,⁹² a hodočasnici s istočnog Jadrana spominju se u tom mjestu još i stoljećima ranije.⁹³ Osim toga, o popularnosti sv. Jakova govori i činjenica da je u mnogim dalmatinskim gradovima postojala i bratovština sv. Jakova⁹⁴ namijenjena prijemu putnika koji su hodočastili u Svetu Zemlju, a to pak pokazuje i snažno štovanje kulta sv. Jakova i drugdje u Europi. I naposljetku valja reći i kako se kao željeno odredište zamjenskih hodočašća, među oporukama koje smo ovdje proučavali, u dva zapisa spominje i talijanski Recanati,⁹⁵ a u jednom slučaju čak i domaći Zadar.⁹⁶ Sljedeći grafikon zorno

⁸⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 72'–73'.

⁸⁷ Takav je način upravljanja pokojnikovom imovinom bio uobičajen u kasnom srednjovjekovlju. – Lovorka ČORALIĆ, »*Ad viaggium pro anima mea* – hodočašća u Santiago de Compostelu u oporučnim spisima hrvatskih iseljenika u Mlecima (15.–16. stoljeće)«, *Povijesni prilozi*, br. 38, Zagreb, 2010., str. 33.

⁸⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 83'.

⁸⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 281–281'.

⁹⁰ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 4'–5, sveš. 2, fol. 69'–70, 72'–73, 83', sveš. 4, fol. 252', 253–2553', 276'–277'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 417'–418; k. 12, sv. 28, sveš. 4, fol. 3'.

⁹¹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 72'–73, 83', sveš. 4, fol. 249', 281–281'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 417'–418.

⁹² L. ČORALIĆ, »*Ad viaggium pro anima mea*«, str. 34.

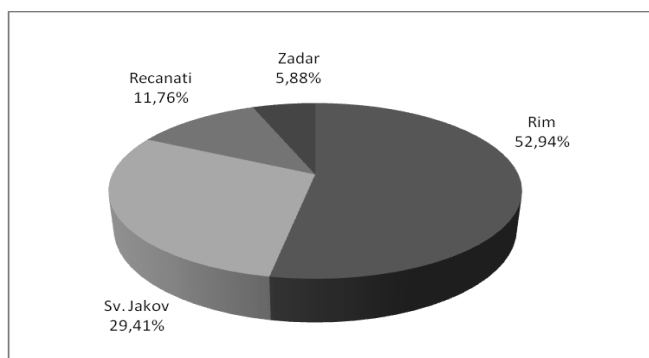
⁹³ Z. LADIĆ, *Last Will*, str. 323, 334–335.

⁹⁴ Primjerice, i Šibenčani su, poput Splićana u 15. st., rado hodočastili u galicijski Sv. Jakov. Razlog tomu bilo je snažno štovanje sv. Jakova u Šibeniku, kojem je bila posvećena i šibenska prvostolnica i u kojem je tada djelovala i Bratovština sv. Jakova iz Compostele. – Josip KOLANOVIĆ, »Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku«, *Croatica christiana periodica*, god. 6, br. 9, Zagreb, 1982., str. 24.

⁹⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 249', 262'–263'.

⁹⁶ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 281–281'.

prikazuje koja su hodočasnička središta bila posebno popularna među slojem splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku:

Grafikon 3: Omiljena hodočasnička središta splitskih obrtnika prema promatranim oporukama sredine 15. st.

Primjećujemo, međutim, kako se u odabranom uzorku obrtničkih oporuka Jeruzalem uopće ne spominje kao popularno hodočasničko središte, a to povezujemo s velikom udaljenošću, enormnim troškovima putovanja te brojnim opasnostima, posebice s obzirom na osmanlijske vojne aktivnosti u tim predjelima sredinom 15. st.⁹⁷ Osim toga, u oporučnim zapisima koje smo ovdje proučavali nema spomena ni Assisiju, odredištu koje je zapravo i najmanje udaljeno od Splita, a koje je inače kasnosrednjovjekovnim hodočasnicima bilo posebno omiljeno kao rodno mjesto sv. Franje i kao grad u kojem je osnovan franjevački red.⁹⁸ No splitskim su obrtnicima, rekli smo, kao duhovni oci bili omiljeniji dominikanci, kako smo to i pokazali u prethodnom poglavlju, pa bi upravo to mogao biti razlog zbog kojeg su radije hodočastili u nešto udaljeniji Rim. Osim toga, valja naglasiti kako je 1450. g. bila proglašena jubilarom, pa su svi koji bi hodočatili u Rim te godine dobivali potpuni oprost od grijeha.⁹⁹ Stoga je, zaključujemo, u očima vjernika bilo korisnije otići nešto južnije i tako zajamčeno utrti put prema vječnom spasenju.

U svakom slučaju, bez obzira na konačni cilj putovanja, odlazak na hodočašće smatrao se najprimjerenijim načinom iskazivanja snažne pobožnosti u srednjem vijeku.¹⁰⁰ Glavna svrha bilo mu je teološko osnaženje vjernika, njihova duhovna obnova i stjecanje moralnih predvjeta za konačni sastanak s Bogom. To se, vidjeli smo, moglo postići i zamjenskim hodočašćem ukoliko osoba tijekom života nije uspjela osobno iskazati svoju pobožnost tim činom.

⁹⁷ Z. LADIĆ, »Ponukani«, <http://www.matica.hr/kolo/301/Ponukani%20pobožnošću%20i%20znatiželjom/>

⁹⁸ Isto; L. ČORALIĆ, »Odredište Asiz«, str. 83.

⁹⁹ Z. LADIĆ, »Ponukani«, <http://www.matica.hr/kolo/301/Ponukani%20pobožnošću%20i%20znatiželjom/>

¹⁰⁰ Ipak, spomenimo ovdje kako su zbog nekih oblika delikventnog ponašanja hodočasnika, poput krađe, prostitucije ili trgovine lažnim relikvijama, pojedini teolozi i srednjovjekovni učenjaci negativno gledali na ovakav oblik iskazivanja pobožnosti, smatrajući ga teološki neopravdanim i nepotrebnim. Više o piscima koji su se protivili hodočašćima vidi u: Zoran LADIĆ, »Neki aspekti delikventnog ponašanja hodočasnika u srednjem i ranom novom vijeku«, *Na rubu zakona: društveno i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija Dies historiae održanog 13. prosinca 2007. u Zagrebu* (ur. Suzana MI-LJAN), Zagreb, 2009., str. 87–89. Međutim, stavovi tih mislilaca nisu, čini se, bitnije utjecali na popularnost srednjovjekovnih hodočašćenja.

Kršćanski pogrebi

Kad govorimo o iskazivanju pobožnosti u srednjovjekovnoj svakodnevici, naposljetku valja reći nešto i o kršćanskim pogrebima. Doduše, taj se pobožni čin u kršćanskom svijetu smatrao prirodnim i jedinim mogućim jer srednjovjekovna društva nisu poznavala svjetovni način ukapanja mrtvih bez vjerske ceremonije. Naime, u dalmatinskim je gradovima srednjeg vijeka bilo uobičajeno pokapati umrle kršćanskim obredom u crkvama, samostanima ili u njihovoj neposrednoj blizini,¹⁰¹ a to je postalo posebno uobičajeno od 13. st. kada samostani prosjačkih redova postaju posljednjim počivalištem mnogih uglednika.¹⁰² Razlog zbog kojeg su crkve i samostani oporučiteljima bili tako privlačni kao mjesta pokopa leži u njihovoj želji da budu pokopani *ad sanctos* i na *loca sacra* kako bi primili čudotvornu zaštitu svetaca.¹⁰³ Prva izvangradska groblja niču tek od 16. st.,¹⁰⁴ no i ondje su se vjernici pokapali religijskim obredom uz prisutnost duhovnih otaca. Stoga ćemo i vjerske pogrebe u ovom prilogu razmatrati kao naročit iskaz kršćanske pobožnosti za kojim su pojedini splitski obrtnici iskazivali posebne želje.

Kako je već naglašavano, u odabranom su uzorku obrtničkih oporuka s polovice 15. st. ostala zabilježena četiri zapisa koja se odnose na posebne želje testatora oko vjerskih pogreba. U prvom slučaju iz 1436. g. splitski bojadisar tkanina Tvrdislav Vulkasinović oporučuje izvjesnoj gospođi Seri 8 libara koji se imaju utrošiti na njegov pokop (*a mia sepoltora*).¹⁰⁵ Posebnih želja oko točnog mjesta ukopa ovaj obrtnik nema, no već i sama činjenica da oporučuje novčana sredstva za svoj pogreb upućuje na brižno njegovanje kršćanske pobožnosti i nakon smrti.¹⁰⁶ U drugom oporučnom zapisu iz 1437. g. i splitski postolar Ostoja Hrvatinić također ostavlja 8 libara *pro suo corporis sepulturam*, no kao poseban iskaz svoje pobožnosti on nalaže da mu se na grob postavi *imago Beate Virginis Marie et S. Dominici*.¹⁰⁷ Idući primjer iskazivanja kršćanske pobožnosti vjerskim pogrebom pronalazimo u oporuci splitskog podstrigača sukna Lovre Pribanova iz 1447. g.¹⁰⁸ Naime, kako je već ranije spomenuto, on izvršiteljima svoje oporuke striktno nalaže *che mio corpo sia sotorado a S. Francesco*. Slično tomu i krznar Toma Stančić iz Poljica, inače splitski građanin, u svom testamentu iz 1448. g. bilježi želju *che lo mio corpo sia*

¹⁰¹ T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 338; Z. LADIĆ, *Last Will*, str. 43–44. Jedino su se u razdobljima haranja kuge, radi sprečavanja zaraze, mrtvi pokapali izvan gradova.

¹⁰² Navedimo ovdje samo dva primjera koji ocrtavaju takvu praksu u Splitu. U franjevačkoj je crkvi na obali, naime, pokopan Toma Arhidakon, splitski kroničar iz 13. st., javni notar, klerik i nesuđeni splitski nadbiskup, a pored njega u istoj je crkvi svoje posljednje počivalište pronašao i naš poznati humanist, ugledni splitski patricij Marko Marulić. – Radoslav KATIČIĆ, »Toma Arhidakon i njegovo djelo«, *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* (prir. Olga PERIĆ – Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL), Split, 2003., str. 331.

¹⁰³ Z. LADIĆ, *Last Will*, str. 44.

¹⁰⁴ Prvo je takvo groblje u neposrednoj blizini Splita bilo uređeno na brdu Marjan, a tamo su se pokapali pripadnici židovske vjerske zajednice. – Duško KEČKEMET, *Židovi u povijesti Splita*, Split, 1971., str. 98–101.

¹⁰⁵ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 4'–5'.

¹⁰⁶ Doduše, srednjovjekovne oporuke najčešće ništa i ne govore o pokapanju jer to nije bilo ni potrebno. Kako je spomenuto, srednjovjekovna su se groblja ionako nalazila unutar gradskih recinkata, objedinjujući tako prostor živih i prostor mrtvih. – T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 338.

¹⁰⁷ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 80–80'.

¹⁰⁸ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 253–253'.

sepelido in monasterio di S. Maria de le Monege.¹⁰⁹ Zbog čega su ovi obrtnici željeli biti pokopani baš u tim sakralnim objektima, nemoguće je pouzdano reći,¹¹⁰ no možemo primijetiti kako navedeni primjeri ukazuju na štovanje kulta sv. Marije¹¹¹ te na popularnost crkava i samostana prosjačkih redova, o čemu je već ranije bilo govora.

Naposljetku valja još jednom ukazati na iznenađujuće mali broj splitskih obrtnika (10, 52 %) koji su svoju pobožnost iskazali posebnim željama oko kršćanskog pogreba.¹¹² Spomenuli smo, doduše, kako oporuke zrelog srednjovjekovlja zapravo samo iznimno govore o mjestima i načinima ukopa testatora,¹¹³ a tek se od polovice 15. st. među nižim slojevima komunalnih društava uočava sve učestalije bilježenje želja vezanih za kršćanske pogrebe.¹¹⁴ To bismo eventualno mogli protumačiti uobičajenošću održavanja vjerskih obreda i ustaljenošću lokalnih običaja pri ukapanju mrtvih pa su, stoga, želje navedenih obrtnika zapravo vrlo važni iskazi njihove pobožnosti koji možda i najbolje ocrtavaju sliku duhovnosti kasnosrednjovjekovnog Splita.

Zaključak

Na kraju razlaganja o pobožnosti splitskih obrtnika u 15. st. možemo zaključiti kako se religiozna slika splitskog kasnosrednjovjekovlja možda i najbolje zrcali u sačuvanim testamentima stanovnika toga grada. Oni, naime, bilježe mnoštvo zapisa kojima su oporučitelji na samrti željeli iskazati svoju pobožnost. U najvećoj mjeri ti se zapisi odnose na legat namijenjene održavanju misnih slavlja te, sukladno novom svaćanju »moderne pobožnosti«, i molitvi kanonika za spas duša oporučitelja. Posebno mjesto u religioznosti i duhovnosti srednjovjekovlja zauzimaju i hodočasnička putovanja na kojima su se vjernici pripremali za posljednji susret s Bogom. No kako mnogi od njih nisu za života uspijevali prikupiti dovoljno financijskih sredstava za ovako skupo putovanje, mnogi su

¹⁰⁹ DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 262^v–263.

¹¹⁰ Iako iznimno rijetko, u nekim se oporukama stanovnika dalmatinskih komuna ipak spominju razlozi testatora za odabir mjesta posljednjeg počivališta, a oni se najčešće odnose na povezanost tog mjesta s grobovima predaka. – Z. LADIĆ, *Last Will*, str. 327.

¹¹¹ Štovanje kulta sv. Marije posebno se popularizira u stoljećima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka posredstvom propovijedi svećenika prosjačkih redova. Marija se od 13. st. sve više percipira kao univerzalna posrednica između Boga i vjernika te njihova pomiriteljica, a istovremeno ona postaje Gospom i Bogorodicom, čime se još čvršće pozicionira u društvenom smislu. – K. KUŽIĆ, »Vjersko stanje na hrvatskoj obali«, str. 58, bilješka 51. Te se promjene u popularnosti marijanskog kulta možda i ponajbolje mogu pratiti u povijesti umjetnosti, posebice u ikonografskom programu sakralnih slika. – Ivana PRIJATELJ-PAVIČIĆ, *Kroz Marijin ružičnjak. Zapadna marijanska ikonografija u dalmatinskom slikarstvu od 14. do 18. stoljeća*, Split, 1998., str. 15–21, 235–237; Meri KUNČIĆ, »Utjecaj povijesnih zbivanja na kreiranje ikonografskih sadržaja zavjetnih slika. Primjer oltarne slike Bogorodica zaštitnica iz crkve samostana Sv. Ante na Poljudu u Splitu«, *Croatia christiana periodica*, god. 29, br. 55, Zagreb, 2005., str. 68–70; Z. NOVAK, »Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije«, str. 3–5.

¹¹² Iako na oporučne zapise o vjerskim pogrebima nailazimo nešto češće u testamentima stanovnika drugih dalmatinskih komuna, i u njima se ovakvi oblici iskazivanja pobožnosti zapravo spominju najrjeđe od svih. – Z. LADIĆ, *Last Will*, str. 326–327, 332, 337.

¹¹³ Vidi bilješku 106.

¹¹⁴ Prvi poznati primjer zapisivanja posljednje želje o točnom mjestu ukopa pripadnika nižih društvenih slojeva potječe iz 1452. g. Radi se o želji izvjesne Dobre, supruge Ivana Stančića iz sela Srma u šibenskom distriktu, da bude pokopana u crkvi sv. Marije *de Srma*. – Z. LADIĆ, *Last Will*, str. 44, bilješka 82.

oporučitelji na samrti ostavljali novčane legate za zamjensko hodočašće, a upravo se taj vid iskazivanja pobožnosti pokazao posebno popularnim i među splitskim obrtnicima u 15. st. I naposljetku, u promatranim je obrtničkim oporukama ostalo zabilježeno i nekoliko posebnih želja o održavanju kršćanskih pogreba koje smo ovdje također uzeli u obzir kao primjerene iskaze vjerničke pobožnosti u kasnom srednjovjekovlju.

Summary

ADDITIONAL INFORMATION ABOUT DEVOTION OF CRAFTSMEN FROM SPLIT IN THE FIFTEENTH CENTURY

This article is continuation of previous research on devotion of craftsmen from late medieval Split. Author has analyzed 38 last wills and one codicil dating from the period between 1436 and 1467. On the basis of quantitative and qualitative approaches she has investigated various forms of craftsmen devotion that can be found in their last wills. To be more precise, their bequests mostly consisted of celebration of mass for the soul of the deceased and their antecessors, but one can find also specific prayers that had to be said by a priest at the moment when testator's soul steps in the afterlife. Besides, one of the most popular expressions of devotion was pilgrimage, but not many people could perform such an expensive and dangerous act of piety during their lives. Therefore, testamentary legacies of craftsmen from Split often included money that had to be spent on pilgrimage to save the soul of testator. At the end, author analyzes testamentary legacies related to Christian funerals, since this was also an important aspect of late medieval devotion.

KEY WORDS: Split, late Middle Ages, craftsmen, devotion, testamentary legacies.